

SZOCIOANALÍZISBEN

WESSELY ANNA

Pierre Bourdieu:

A tudomány tudománya és a reflexivitás

A Collège de France 2000–2001. évi

előadás-sorozata

Fordította Házas Nikoletta és Simon Vanda

Szerkesztette és a szöveget gondozta Lenkei Júlia

Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 173 old., 1980 Ft

EGY KÜLÖNÖS TÖRTÉNET

2002. január 23-án meghalt Pierre Bourdieu, akinek 1958 óta folyamatosan napvilágot látó tanulmányai és könyvei nem csak a Durkheim-iskola kifáradása óta szunnyadó francia szociológiát rázták fel, s hozták meglehetősen zavarba munkamódszerükkel, amely az elméletalkotást, az empirikus kutatást és a statisztikai elemzést minden lépésben metodológiai reflexióval ötvözi. A Párizs-központú francia szellemi és tudományos élet és az egész oktatási rendszer működéséről adott szociológiai láteteivel Bourdieu jószereivel magára haragította minden potenciális szövetségését is. Hogy feszélyező és fenyegető állításait mégsem lehetett félresöpörni vagy agyonhallgatni, az nem utolsósorban tudatosan felépített nemzetközi kapcsolatainak és világhírének volt köszönhető.

A gyászszertartás másnapján a *Nouvel Observateur* a szerző, illetve jogutódja hozzájárulása nélkül részleteket közölt Bourdieu *Szocioelemzési vázlat* című kéziratából egy olyan – ráadásul téves adatoktól hemzsegő – kommentár kíséretében, amely azt mintegy a haldokló szociológus önmagával és a világgal megbékélő végrendeleteként ajánlotta az olvasók figyelmébe. Valójában amikor a kézirat elkészült, Bourdieu még nem tudta, hogy rákja van. Mivel „kezdettől tisztában volt azzal, hogy borotvaélen táncol”, s ezzel a szöveggel már megint kiteszi magát annak, hogy „a kevésbé jóindulatú nyilvánosság, különösen a francia sajtó” kiforgatja szándékait, és munkájának „szenzációéhes és voyeur olvasatát” fordítja vele szembe, úgy döntött, először német fordításban jelenteti meg – egy genfi kolléga utószavával, amely majd elejét veszi „az igencsak várható félreértéseknek”.¹ Ez nyilvánvalóan nem sikerült: a genfi kolléga joggal állapítja meg, hogy Bourdieu szociológiai önelemzése könnyű támadási felületet nyújtott a szimbolikus erőszaknak, „annak a soha nem csilapolódó gépezetnek, amely mindig a saját kategóriába próbálja meg bepréselni Bourdieu életét és művét”.²

PARANOIA?

Bourdieu-t „a szokásos félelmeken messze túlnövő aggodalommal tölti el, hogy egyszerűen félreértik”³ önmagán elvégzett szocioelemzési kísérletét. A kívülvagy távolálló joggal fog gyanút, hogy a szerző – aki 1964 óta a tekintélyes École pratique des hautes études (későbbi nevén École des hautes études en sciences sociales) tanára, ahol megalapítja Centre de sociologie européenne néven a saját kutatócsoportját (1968), majd 1975-ben annak kitűnő folyóiratát (*Actes de la recherche en sciences sociales*), aki 1981-től a Collège de France szociológia tanszékének birtokosa, továbbá számtalan nemzetközi tudományos elismerés kitüntetője, s akinek művei mintegy 20 nyelven olvashatók – egyszerűen rémeket lát. Hiába ért el mindent, ami a pályán csak elérhető, még mindig úgy érzi magát, mint a falusi postamesternek a rideg középiskolai internátus kegyetlen világától szenvedő fia, a bennfentes párizsi értelmiségi elit által lesajnált betolakodó, akinek dühös verekedéssel vagy kíméletlen elhatárolódással kell igazolnia saját létét és tudományos teljesítményét.

Bourdieu halálhírére a *Sciences humaines* című folyóirat különszámot jelentetett meg, hogy megvonja munkásságának mérlegét, felbecsülje hagyatékát. Ennek áttanulmányozása bárkit meggyőzhet arról, hogy Bourdieu félelmei nem voltak alaptalanok. Szó sincs itt a szokásos, áhítatos hommage-ról; a szerkesztő alig leplezett célja, hogy különböző véleményeket csokorba gyűjtve kétségbe vonja Bourdieu tudományos jelentőségét, elemzése és állításai érvényét épp-úgy, mint személyes hitelét. A rövid tanulmányokat jegyző vagy meginterjúvolt szociológusok Bourdieu egy-egy művével kapcsolatban fejtik ki ál-

1 ■ Franz Schultheis: Nachwort. Etappen einer Anti-Autobiographie. In: Pierre Bourdieu: *Ein soziologischer Selbstversuch*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 2002. 134. old.

2 ■ Uo. 143. old.

3 ■ Uo. 9. old.

4 ■ Jean-François Dortier: Les idées pures n'existent pas; Méditations pascaliennes (1997). *Sciences humaines, numéro spécial Pierre Bourdieu*. 2002. 3–8. és 54–57. old.

5 ■ Uo. 9. old.

6 ■ Jeannine Verdès-Leroux: *Le Savant et la Politique. Essai sur le terrorisme sociologique de Pierre Bourdieu*. Grasset, Paris, 1998. (A munka ismertetése az idézett lapszám 71. oldalán.)

7 ■ Uo. 69. old.

8 ■ Pierre Bourdieu: *Sur la télévision, suivi de L'emprise du journalisme. Raisons d'agir éditions*, Paris, 1996. Magyarul: *Előadások a televízióról*. Ford. Erőss Gábor. Osiris, Bp., 2001.

láspontjukat. Az elfogulatlan tárgyilagosság látszatáról Bour-dieu három tanítványának szerepeltetését gondoskodik. Egyedül Roger Chartier nem játssza el a neki szánt szerepet: ahelyett, hogy a történész szakma szokásos kifogásait sorolná a szociológusok általánosító hajlama, a bonyolult összefüggéseket leegyszerűsítő elemzései és történetetlen sémái miatt, a makacsul ismételt, szuggesztív riporterri kérdésekre válaszolva következetesen Bourdieu érdekeit méltatja, azt hangsúlyozva, amit történelemszakként tanult tőle.

A különszám alaphangját a főszerkesztő, Jean-François Dortier adja meg mindjárt két rövid írásában.⁴ Megtudhatjuk, hogy egyetlen intuitív felismerés határozta meg Bourdieu egész életművét – még hozzá egy nyilvánvaló közhely: hogy nincsenek „tisztá” eszmék. Ennek bizonyítására Bourdieu a tudományosság nevében „meztelenre vetkőztette a szellemet”. „Utánozhatatlan stílusa” nagyjából érthetetlen. Ha tudni akarjuk, mi fán terem a Bourdieu által oly sokszor emlegetett „szimbolikus erőszak”, üssük csak fel bármelyik könyvét: az első lapoktól kezdve maró kritikát zúdít mindenkire – a filozófusokra, az értelmiségre, az újságírókra, a szociológusokra vagy a nyelvészekre. Anélkül, hogy közülük bárkit is idézne, mindannyiukat egyszerűen tudatlannak vagy félműveltnak minősíti, kijelentve, hogy intellektuális gyengeségből vagy érdekeiktől vezetettve illúziókat táplálnak a társadalmi világ valódi természetéről. Önmagát tekinti a tudományosság egyetlen letéteményesének, mindent és mindenkit kritizál, ám a műveit érő bírálatokra nem válaszol, mondván, hogy azok állítólagos ellenségeitől származnak, akik semmit sem értek meg érveléséből. Sajátos düh fűtötte, ami néha az arcáról is leírt. Kiméletlensége jól ismert; mint a pályájára vonatkozó adatokat (!) közlő oldalon olvasható: „Felmelkedésének ára a legkiválóbb munkatársaival – J.-C. Passeron, L. Boltanski, C. Grignon, J. Verdès-Leroux... – való többé-kevésbé brutális szakítás volt.”⁵ Az utolsóként említett Jeannine Verdès-Lero-

ux megtorolta a sérelmet: végigolvasta Bourdieu több mint 10 000 oldalra rúgó életművét, s monográfiát írt „szociológiai terrorizmusáról”, amiről Bourdieu hamis adatok értelmezését mások gondolataival vagy közhelyekkel vegyítő, tudományosan kifogásolható írásai tanúskodnak: nehézkes, állandó önisémetlésekbe bocsátkozó stílusa, művi nyelve miatt éppen azon elnyomottak számára hozzáférhetetlen, akiknek állítólagos védelmezőjeként lépett fel.

Visszaélt domináns intézményi pozíciójával, amikor ideologikus elfogultságainak és politikai dühöngésének megfelelően manipulálta az egész értelmiségi mezőt.⁶

A mintegy tucatnyi szerző egybehangzó véleménye szerint Bourdieu szociológiája leginkább a vakfoltjaival jellemezhető. Mivel a gazdasági versengés mintájára gondolta el a társadalmi világot, nem ismerte fel a barátság, a szerelem, a részvét, a felelősségérzet és az együttműködési készség jelentőségét; nem látta meg sem a kölcsönös függőségek rendszerét egy-egy társadalmi világban, sem a társadalmi világok pluralitását. Az uralmi viszonyok leleplezésére irányuló szociológiája alapvetően cinikus minden értékkel kapcsolatban. A gyakorlatról kifejtett elmélete a társadalmi cselekvőket megfosztja az önálló reflexió képességétől, és saját tudattalan és változhatatlan habitusuk robotjává alacsonyítja le őket. Más szóval (s itt a szerkesztő – ki tudja, honnan – az amerikai szaktekintélynek tartott Jeffrey Alexandert idézi): Bourdieu eltúlozta az osztály-hovatartozás és -kultúra determináló szerepét, s közben nem tulajdonított kellő fontosságot a szubjektum autonómiájának, noha az „a politikai szabadság és a társadalmi változás alapja”. Ezért nem becsülte igazán „a formális demokrácia mint sajátos politikai rend előnyeit” sem.⁷ Nem meglepő ezek után, ha a médiáról adott redukcionista leírása⁸ marxista sztereotípiák gyűjteménye, amely semmibe véve több évtized tömegkommunikáció- és médiakutatásának eredményeit, nem számol sem az újságírók, sem a tévénezők kritikai képességeivel és kreativitásával. Igaz, a médiakritikai

írások már az 1995. évi nagy sztrájk után keletkeztek, amikor is Bourdieu „a nép szociológusává” lépett elő, s alapító tagja lett a neoliberális globalizációt támadó *attacnak*. Ezzel kapcsolatban egyaránt a szemére vetik, hogy elitista, mivelhogy a szociológusokat tenné meg a politikai mozgalmak élcsapatának, és hogy populista, aki elfeledi: attól, még nem lesz rögtön igaza, ha mindenkinél radikálisabb. Ráadásul ezzel a lépésével a nyilvánosság előtt elbitorolta Alain Touraine pozícióját (lévén ő „az a szociológus, aki már több mint negyven éve gondolkodik Franciaországban a társadalmi mozgalmakról”).⁹ Ami pedig a politikai kijelentéseit illeti, azok – akárcsak korábban a nők helyzetéről írottak a *Férfiuralom*-ban¹⁰ – dogmatikusak, a valóság leírása helyett annak pusztá karikatúráját nyújtják. S miközben Bourdieu az uralmi viszonyok megváltoztatását tűzi zászlajára, olyan társadalomelméletet hirdet, amely – ismételtgetik a szerzők – képtelen még a társadalmi változás lehetőségének a konceptualizálására is.

A SZOCIOLÓGIA AUTONÓMIÁJA

Ha ez az emlékszám akár csak részben is fedi a francia értelmiségi közvéleményben Bourdieu munkásságáról kialakított képet, akkor minden oka meglett volna az öngazoló magyarázkodásra. A kilencvenes évektől kezdődően egymást követő önelemzéseit – saját kifejezésével: személytelen vallomásait,¹¹ avagy a „résztvevő tárgyiasítás”¹² eredményeit – azonban egészen más szándék vezérelte. Mindinkább meggyőződésévé vált ugyanis, hogy a szociológia tudományszociológiai elemzése olyan „felszabadító terápia”¹³ lehet, amely a „wo Es war, soll Ich werden” freudi mottójához híven feltárja e diszciplína művelőinek kollektív tudattalanját, és ezáltal csökkenti – vagy legalábbis átláthatóvá és ellenőrizhetővé teszi – a külső (politikai vagy gazdasági nyomás) és a belső (a tudományos intézményekhez kapcsolódó) társadalmi körülmények befolyását a társadalomtudományra. Ha ezen szocioanalízis fényében a szakma művelésének részévé válik a reflexivitás gyakorlata, vagyis minden szociológus megvizsgálja a saját helyzetét, a maga korlátait¹⁴ és a szaktudománya erőterében követett tudományos és szervezeten belüli stratégiáit, csak akkor válik kézzelfogható lehetőséggé, hogy a mindenkori társadalomelméleti problematikával kapcsolatos állásfoglalásai valóban autonóm, tudományosan megalapozott ítéletek legyenek.

Ezt a célt jelzi is hallgatóságának utolsó egyetemi kurzusán, amelynek szövege már magyarul is olvasható *A tudomány tudománya és a reflexivitás* című kötetben: „tudatosan törekszem arra, hogy általános reflexiónak tegyem ki magamat és mindazokat, akik a társadalomról írnak. Egyik célom, hogy olyan megismerő eszközökkel szolgáljak, melyek a megismerő alany ellen fordulhatnak: nem azért, hogy támadjam vagy lejárássam (a tudományos igényű) tudást, hanem épp ellenkezőleg, azért, hogy ellenőrizsem és

alátámasszam. A szociológia, mely más tudományágak társadalmi alapjait firtatja, nem vonhatja ki magát a vizsgálódás alól. Miután ironikus, feltáró, leleplező pillantással méregeti a társadalmat, magát sem kímélheti. Nem azért, hogy támadjuk, hanem hogy szolgáljuk a szociológiát, és jobb szociológusok legyünk a szociológia szociológiájának segítségével.” (14. old.)

Az előadások kevés újdonsággal szolgálnak Bourdieu korábbi tudás- és tudományszociológiai írásaihoz képest – nem véletlenül hivatkozik maga is újra meg újra egy negyedszázaddal korábbi, akkori olvasóiban nagy meghökkenést és némi zavarodottságot kiváltó tanulmányára¹⁵ –, viszont azok gondos érvelésének ismerete nélkül nem biztos, hogy teljesen érthetők vagy élvezhetők. Az előadások először a tudomány szociológiai vizsgálatában uralkodó három fő áramlat (a strukturális funkcionalista Merton-iskola, az SSK, azaz a tudományos ismeretek szociológiája, s végül az itt laborutatásokként említett tudományantropológia) kritikáját nyújtják. Az olvasó tájékozódását e téren megkönnyíti, hogy Merton klasszikus munkájának újabb magyar kiadása már tartalmazza tudományszociológiai tanulmányait, hogy nemrégiben megjelent Kuhn, Bloor és szerzőtársai, illetve a tudományantropológiát művelő Bruno Latour egy-egy kötete, s különböző szöveggyűjteményekben helyet kaptak az új tudományfilozófia és -szociológia további képviselői is.¹⁶

Az előadások második része a tudomány világát írja le Bourdieu szociológiai elméletének terminusaiiban. Az érvelés középpontjában a tudományos kutatás autonómiájának elve áll, amit Bourdieu a tudományos objektivitás és a tudományos haladás társa-

9 ■ *Sciences humaines*, i. h. 74. old.

10 ■ *La domination masculine. Actes de la recherche en sciences sociales*, 1990. 84. szám, 4–31. old. Magyarul: *Férfiuralom*. Ford. Adám Péter. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kőr, Bp., 1994. 7–54. old.

11 ■ *A Méditations pascaliennes* (Éditions du Seuil, Paris, 1997) első fejezetének utóiratában.

12 ■ Pierre Bourdieu: *Participant Objectivation (The Huxley Memorial Lecture)*. A Huxley-érem átvételekor tartott előadás. Royal Anthropological Institute, London, 2000. december 6.

13 ■ Pierre Bourdieu: *The Peculiar History of Scientific Reason. Sociological Forum* 6 (1991), 1. szám, 25. old.

14 ■ Pierre Bourdieu: *Thinking About Limits. Theory, Culture and Society* 9 (1992), 37–49. old.

15 ■ Pierre Bourdieu: *La specificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison/The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason. Social Science Information* XIV (1975), 6. szám, 19–47. old.

16 ■ Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris, Bp., 2002 (Negyedik rész: Tudományszociológiai tanulmányok. 613–709. old.); Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Bp., 1984; Barry Barnes, David Bloor, John Henry: *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Osiris, Bp., 2002; Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*. Osiris, Bp., 1999. A szöveggyűjtemények: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Bp., 1998 (benne Kuhn, illetve Barnes–Bloor egy-egy tanulmányával); Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Aron, Bp., 1999 (benne Kuhn, Bloor és Collins egy-egy írással,

dalmi előfeltételének tekint. Végül a harmadik rész a szociológia szociológiájával foglalkozik, és az előadó önelemzésének vázlatával zárul.

REFLEXIVITÁS

Bourdieu a francia értelmiségi elitképzés fellegráiban, az École Normale Supérieure filozófia szakán folytatta egyetemi tanulmányait, amelyek befejeztével azonban búcsút mondott a filozófiának a lenézett, sőt „páriahelyzetű” szociológia kedvéért. Kezdetből szükségét érezte, hogy megértse és mások előtt is megindokolja választását. Az ötvenes évek francia filozófiai életének és értelmiségi diskurzusának számára egyre tisztóbbnak tűnő vonásai mintegy tetet öltöttek Sartre személyében, a totális értelmiségi mítikus fikciójának kultuszában. Az egzisztencializmussal és az akkoriban – Merleau-Ponty kivételével – főleg filológiai tanulmányokba temetkező fenomenológusokkal szemben a tudományelmélet és -történet alternatív, marginalizált hagyományát folytató, megbecsült, de távolról sem sztárolt filozófusokhoz (Bachelard, Koyré, Canguilhem, Vuillemin) vonzódott, akik lévén vidékiek vagy alacsony származásúak vagy bevándorlók, maguk is idegenként mozogtak az értelmiségi „nagyvilág” köreiben. Bourdieu az „egzisztencializmus diadala idején a tudós komolyság és a gondolati szigor területére visszavonuló” Canguilhemmel került szoros kapcsolatba, aki mintegy „totemévé vált mindazoknak, akik szakítani akartak az uralgó modellel és rá hivatkozva egyfajta »láthatatlan kollégiumot« alkottak.”¹⁷ A szubjektum humanista filozófiáját elutasító kollégium nem egy tagja beérte a tudományos beszédmód retorikai utánzásával – amit

Hacking kettővel is szerepel); Fehér Márta, Békés Vera: *Tudás-szociológia szöveggyűjtemény*. Typotex, Bp., 2005 (benne Bloortól négy tanulmánnyal).

17 ■ Pierre Bourdieu: *Ein soziologischer Selbstversuch*, 18–19. old.

18 ■ Uo. 42. old. A tervezett munka végül 1972-ben látott napvilágot *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle* (Droz, Gené) címmel, melyből részletek magyarul is megjelentek: Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztek időkezelési attitűdjei. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Bp., 1990. 48–59. old.; A szimbolikus tőke. In: Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Bp., 1978. 155–199. old. Ez utóbbi kötet, mely Ferge Zsuzsa szerkesztésében és elemző utószavával jelent meg, olyan értő válogatás, amelyhez hosszú ideig hasonló sincs a nemzetközi szakirodalomban. Bourdieu jelentős magyarországi hatása egyértelműen Ferge érdeme, és most azt is megtudjuk (147. old.), hogy a braziliai, illetve a magyarországi szakmai jelenlét Bourdieu tudatos szövetségi stratégiájához tartozott.

19 ■ A tanulmány eredeti francia nyelvű kézírata tudtommal máig nem jelent meg; német fordítását használtam: *Soziologie und Philosophie in Frankreich seit 1945. Tod und Wiederaufstehung einer Philosophie ohne Subjekt*. In: Wolf Lepenies (hg.): *Geschichte der Soziologie*. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1981. III. köt., 497. old.

20 ■ Uo. 540–541. old.

21 ■ *Le métier de sociologue*. Mouton-Bordas, Paris, 1968. Szemelvények magyarul: *A szociológus mestersége*. Lédeker Pál fordítása. *Filozófiai Figyelő*, 1983. 1–2. szám, 144–175. old.

Bourdieu, a genealógia, az archeológia vagy a grammatológia későbbi divatjára utalva, „lógia-effektusnak” nevez –, ő maga viszont a többiek döbbszt rosszállásától kísérv elhagyta a filozófusi pályát. Még Raymond Aron is azt mondta, amikor Bourdieu bemutatta neki a társadalmi gyakorlat elméletéről írandó disszertációja tervezetét: „Ez nem volna méltó Önhöz.”¹⁸

A szociológia ebben a szellemi közegben elkerülhetetlenül a filozófiához képest határozta meg magát. Személyes döntésének közvetett magyarázatát Bourdieu először az 1967-ben, Jean-Claude Passeronnal közösen jegyzett tanulmányban fejtette ki, amelyben az amerikai *Social Research* folyóirat felkérésére bemutatott az újabb francia szociológia történetét és fő irányait. Már az elején leszögezték, hogy a francia szociológiai munkák csak implicit vagy explicit filozófiai beállítódásukat figyelembe véve értelmezhetők, mert egy olyan sajátos társadalmi térben, nevezetesen „a franciaországi értelmiségi mezőben” jönnek létre, „ahol minden állásfoglalás objektíve a többi állásponttal alkotott ellentéte nyelvén fogalmazódik meg, s mindegyiknek filozófiai implikációi vannak.”¹⁹ E mező sajátosságai jórészt az értelmiség térbeli koncentrációjából fakadnak, amely Párizsban kialakította a maga zárt és erősen integrált világát. Ebből adódik a megnyilvánulások kölcsönös függősége, az egyénnek a mások róla alkotott képéhez igazodó öndefiníciója és a mező egészének folytonos átrendeződése a szellemi divatok terjedési ütemére. Az értelmiségi mező egészének kváziszociológiai ismerete nélkül aligha lehet eligazodni és fennmaradni ebben a társadalmi térben. A sikeres túléléshez szükséges készségeket és tájékozottságot a résztvevők az elitképző intézményekben sajátítják el. Az 1960-as évektől kezdve közülük egyre többen választják a szociológiát, ami a versengés szellemét viszi be ebbe a korábban kényelmesen, tempósan dolgozó, az új jelentkezőket kooptáló szakmába. A pozícióért folyó küzdelem többnyire az ismeretelméleti vita formáját ölti. Noha kétségkívül szükséges a társadalomkutatók „episztemológiai éberségének” fokozása, ez a törekvés megfeneklik, mivel a szociológiai metodológia új prófétái beérik a hallomásból ismert vagy a divatos folyóiratok olvasásából leszűrt filozófiai elvek alkalmazásával. A szociológia szociológiája feltárhatja ugyan e dilettantizmus társadalmi gyökereit, de tudományelméleti reflexiója csak azoknak a tudományfilozófusoknak és -történészeknek a munkájához kapcsolódva végezhető el, akik nem hajlandók a tudományos és filozófiai igazságot elszakítani a felismerését lehetővé tevő történeti feltételektől.²⁰

A szerzőpáros Jean-Claude Chamboredont is bevonja a munkába, s a következő évben meg is jelentetik háromkötetesre tervezett szociológiai tankönyvük első (és egyetlen) kötetét a szociológusi mesterségről.²¹ Az itt megfogalmazott tudományelméleti és módszertani program, melyet Bourdieu a későbbiekben többször is kifejti, a szemben álló társadalomtu-

dományos iskolák ellentétének integráló meghaladására épül. „Szubjektivizmusnak” és „objektívizmusnak” a szakmát megosztó hamis alternatívája azt követeli meg az újonnan belépőktől, hogy vagy a társadalmi világ primer tapasztalatából kiindul, a megértés módszerére felelködő szociálkonstruktivista irányzatokhoz, vagy pedig az objektív struktúrákat leíró és működésük magyarázatát kereső, a *social science* rangjára aspiráló „strukturalista” táborhoz csatlakozzanak. A rituálisan rögzített hamis alternatíva épp azt fedi el, hogy a szociológia tárgyát a *társadalmi gyakorlat* alkotja, amely eleve csak mint az objektív struktúrák kényszeréhez tudattalanul is igazodó cselekvések összefüggése érthető meg; ezek a cselekvések viszont hol újratermelik, hol többé-kevésbé radikálisan átalakítják a kontextusukat alkotó struktúrákat. A strukturalista és a konstruktivista megközelítésmód tehát – mint azt Bourdieu egy későbbi írásában leszögezi – „egyazon eljárás két, egymást kiegészítő mozzanata, ahol is konstruktivista megközelítésmódon a társadalmi világ elsődleges tapasztalatának valamilyen fenomenológiája, illetve e társadalmi világ felépítésében játszott szerepe értendő. Amennyiben a cselekvők valóban közreműködnek a struktúrák felépítésében, úgy ezt azon strukturalis kényszerek által korlátozottan teszik, amelyek e konstruáló tetteiket mind kívülről (az objektív struktúrákban elfoglalt helyükhöz kapcsolódó meghatározó tényezők révén), mind pedig belülről (a társadalmi világról alkotott észleleteiket és értékeléseiket alakító mentális struktúrák [...] révén) befolyásolják.”²²

A szociológia igenis tudomány lehet, ha szakít a mindennapi gondolkodás „spontán szociológiáját” alkotó, társadalmi funkciójuknál fogva széles körben elfogadott vélekedésekkel és rendszerező törekvésekkel, s ehelyett egy minden lépésében ellenőrzött „objektívációs technikát” alkalmazva, maga építi fel megismerése tárgyát. Ugyanakkor le kell mondania az előfeltevés- és értékmentes tudomány illúziójának kergetéséről, és saját nézőpontját is objektívná, reflektálnia kell: „Nem vonhatjuk ki magunkat a vizsgált tárgy megkonstruálásának munkája és a vele járó felelősség alól. Minden tárgy előfeltétel valamilyen álláspontot, még az a tárgy is, amelyet kifejezetten az állásponthoz kötöttség, azaz az elfogultság felszámolására alkottunk meg, hogy meghaladhassuk a vizsgált tér egy meghatározott helyéhez kötődő, részleges nézőpontunkat. Azonban a kutatás eljárásai mégis *lehetővé* teszik saját előfeltevéseink logikai ellenőrzését, mert kikényszerítik, hogy feltárjuk, megmagyarázzuk és *formalizáljuk* a mindennapi tapasztalás implicit kritériumait.”²³

MEZŐ, HABITUS, GYAKORLATI STRATÉGIÁK

Bourdieu módszeresen kijátssza egymás ellen a különböző társadalomtudományi iskolák érveit: a szimbolikus interakcionizmussal szemben a strukturalista Lévi-Strauss, Piaget-t és Chomskyt; a Parsons, La-

zarsfeld és Merton „kapitólumi triáza” által képviselt strukturális funkcionalizmussal szemben Schützt, Goffmant és az antropológusi résztvevő megfigyelést; az etnometodológiával szemben a társadalomstatisztikai adatelemzést. A szociológiai hagyomány egyirányúsított parsonsi értelmezésének általános elfogadottsága ellen lázadva újraolvassa Durkheimet és Weber, szövetségeseiket keres és talál – még a művészettörténetben is: lefordítja és az általa szerkesztett *Le sens commun* sorozatban 1967-ben megjelenteti Erwin Panofsky *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás* című munkáját.²⁴

Itt találkozott a „habitus” fogalmának mint a szokásszerűvé vált gondolkodás és cselekvési módok (*modus operandi*) generáló elvének olyan társadalomelméleti értelmezésével, amely – mint Panofsky írja – „valódi ok-okozati viszonyra”²⁵ utal, tehát a gyakorlati cselekvés szociológiai magyarázatának egyik tényezőjévé tehető. Panofsky felismerését, hogy a XII. századi Nyugat-Európában „a tisztázás érdekében alkalmazott tisztázás szenvedélye áthatotta – a skolasztika oktatási egyeduralmának természetes következményeként – szinte az összes, kulturális tevékenységet folytató elmét, s gondolkodási szokássá vált”²⁶ Bourdieu a kötethez írott utószavában fordítja le a szociológia nyelvére. A habitus az észlelési, gondolkodási, cselekvési és értékelő sémáknak a családi, az iskolai, a szakmai stb. szocializációban elsajátított tudattalan rendszere, a megfigyelhető gyakorlat és a mögötte rejtőző vagy benne kifejeződő kollektív struktúrák közötti összefüggés megteremtője. Szinte észrevétlenül irányt szab az egyének mégoly egyedi terveinek és döntéseinek: „azok a sémák, amelyek a műveltek gondolkodását minden, az iskola intézményét ismerő társadalomban szabályozzák (például a beszéd szervezésének elvei, amelyek retorikai vagy logikai alakzatokként szerepelnek a retorika tankönyvekben) kétségtelenül ugyanazt a funkciót töltik be, mint azok a tudattalan sémák, amelyekre az etnoló-

22 ■ Pierre Bourdieu előszava *Homo academicus* c. könyve (Minuit, Paris, 1984) német kiadásához (Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1988), 13. old.

23 ■ *Uo.* 38–39. old.

24 ■ Az 1951-ben írott mű magyarul 1986-ban jelent meg a Corvina Kiadónál.

25 ■ Panofsky: *i. m.* 12. old.

26 ■ *Uo.* 19. old.

27 ■ A német fordításból idézem: Pierre Bourdieu: *Der Habitus als Vermittlung zwischen Struktur und Praxis*. In: uő: *Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1974. 143. old.

28 ■ 496. szám, 1966. 865–906. old.

29 ■ Vö. Pierre Bourdieu. *Une interprétation de la théorie de la religion selon Max Weber*. *Archives européennes de sociologie*, XII (1971), 1. szám, 2–21. old.

30 ■ Vö. Pierre Bourdieu.: *Structuralism and Theory of Sociological Knowledge*. *Social Research*, 35 (1968), 4. szám, 681–706. old.

31 ■ A vallási mező kialakulása és struktúrája. Ádám Péter fordítása. In: Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek*, 165–236. old.

32 ■ Pierre Bourdieu: *Le marché des biens symboliques*. *L'année sociologique*, 22 (1971), 49–126. old.

gus az iskola intézményét nem ismerő társadalmak rítusaiban vagy mítoszaiban bukkan rá. Ugyanaz a funkciójuk, mint – Durkheim és Mauss terminológiájával – »az osztályozás elemi formáinak«, amelyek tudatosan aligha tárgyasíthatók, s így nem is válhatnak explicit és módszeres hagyománnyá. Amikor Panofsky az iskola által bevett műveltségi anyagot a *habitus* skolasztikus fogalmával jelöli, azt is világossá teszi, hogy a műveltség sem nem közös kód, sem nem a közös problémákra adott válaszok általános készlete, s végképp nem egyes elszigetelt gondolkodási sémák sokasága, hanem a már korábban beépült alapmintázatok összjátéka.²⁷

A „mező” szociológiai fogalmának első szisztematikusan kifejtésére Bourdieu – aligha véletlenül – Sartre lapja, a *Temps modernes* strukturalizmus-számában kerített sort *Értelmiségi mező és alkotói projekt* című, igen nagyívű, témáját tekintve irodalomszociológiai tanulmányában.²⁸ Vállalja a strukturalizmusból való kiindulást, de egyben pontosan jelzi, hogy a mágneses erőter analógiájára megalkotott, a különböző szellemi tevékenységek kontextusát jelölő mezőfogalom a társadalmi cselekvés magyarázatának mely összefüggéseire támaszkodva lépi át a szinkrón strukturalista modellek korlátait a történelmi dinamika bevonásával. A szellemi élet jól ismert szereplőit – a koszorús költőt, az írófejedelmet, a bohém művészt, a merész újtót és a különböző iskolákhoz csapódó kritikusokat Max Weber vallásszociológiai írásaiból vett ideáltípusokkal határozza meg. Ezekben az években ugyanis – az algériai és a béarni terepmunka, az oktatás- és művészetszociológiai kutatások eredményeinek feldolgozása és publikálása közepette – Weber műveinek intenzív újraolvasására²⁹ támaszkodva dolgozza ki a mező szociológiai elméletét, amelybe igyekszik integrálni tudományfilozófiai ismereteit és a durkheimi tudásszociológiát,³⁰ a számára hasznosítható tanulságokat Thomas Kuhn könyvéből, valamint Wittgensteinnek a szabályjátékokkal kapcsolatos fejtegetéseiből. Az eredmény két, 1971-ben publikált nagy tanulmány (a vallási mezőről,³¹ illetve a szimbolikus javak piacáról³²), amelyekben az erőter modellje a tőkefelhalmozás és -értékesítés, valamint a szűkös javak elosztásáért folyó verseny és a monopolisztikus piac modelljével ötvözve a cselekvések kontextusát ragadja meg, míg a társadalmi gyakorlat magyarázatában a szokásszerű (habituális) cselekvés koncepciójába Bourdieu beépíti a meghatározott tettekért folyó többszereplős játék stratégiai mozzanatait. Miután e két tanulmányban lépésről lépésre leírta a mező szociológiai megkonstruálásának menetét és a belőle levezetett elemzési irányokat, későbbi munkáiban már csak rövidítve mutatja be vagy egyszerűen előfeltételezi az ismeretüket. A „később bekapcsolódók” emiatt gyakran a szerző öntetszelgő zsargonjának tudták be a mezőkről való örökös beszédet, hogy politikai, bürokratikus vagy oktatási mezőről értekezik ahelyett, hogy egyszerűen a politikáról, a bürokráciáról vagy a közoktatásról tenne vilá-

gos és egyértelmű állításokat.

Az 1960-as évek végéig világszerte uralkodó szociológiai irányzat, a strukturális funkcionalizmus az egyes társadalmak strukturáját tartósan adottnak vette, és vizsgálódásai középpontjába a strukturális kényszerekhez igazodó egyének és csoportok viselkedését, illetve cselekvéseik látens funkcióját, a meglévő strukturát fenntartó következményeit állította. Ehhez képest háttérbe szorult a strukturák átalakulásához vezető társadalmi folyamatok kutatása; Parsons például beírta azzal, hogy az értékrend megváltozásának tulajdonítsa a társadalmi változást. A társadalmi mezők elmélete viszont dinamizálja ezt a modellt azért, hogy az egyének, csoportok és intézmények közötti viszonyok rendjét a cselekvések függvényében folyamatosan változó szerkezetű erőterként ábrázolja. Így nem kell valamilyen külső tényező hatására hivatkoznia a változások értelmezésében, mert azokat a mezőt mindenkor jellemző erőviszonyokkal, a benne elhelyezkedő s pozíciójukat megtartani vagy javítani igyekvő személyek és intézmények közti küzdelem kimenetével magyarázhatja. A modern társadalmat a történelem során fokozatosan kialakult (egymásba ágyazott vagy egymástól független) erőterek sokaságaként írja le. Minden viszonylag autonóm tevékenységi terület – a gazdaság, a politika, a vallás, a tudomány, a művészet – egy-egy ilyen, önmagában gyakran további almezőkre tagolódó erőteret vagy mezőt alkot, ahol az adott mezőre jellemző sajátos tekintély és rendelkezési hatalom az a szűkös jószág, amelynek megszerzésére, megőrzésére vagy gyarapítására töreksenek a benne mozgó „játékosok”. A játékban csak az vehet részt, aki őszintén hisz a játszmák tétjének feltétlen értékében és kívánatosságában, legyen az vagyon, politikai hatalom, karizma, a kiváló tudományos vagy művészeti teljesítményért járó elismerés. A mezőben szerezhető szűkös javak felhalmozása és ki-sajátítása hozza létre a mezőspecifikus tőkét, azaz a nyereségtermelésre képes vagyont. Az egyes mezőkben jellegzetes tevékenységek folynak, de bizonyos általános összefüggések és mechanizmusok valamennyiben megfigyelhetők: az uralmon lévők és az uralmukra törők küzdelme, a mezőbe újonnan belépők és a játékszabályokat előíró és betartató „öregek” versengése, a játékban való részvételhez illő vagy hozzá idomuló *habitus*, a játékszabályok ismerete és elismerése, s ami a legfontosabb: egyetértés a mező létét megalapozó értékekben. S ugyanígy kialakulnak – épp a „játékhoz való érzékre” támaszkodva – bizonyos jellegzetes gyakorlati stratégiák, mint amilyen az egyes csoportok küzdelme azért, hogy a tetteknek és a mezőben folyó tevékenységnek az általuk helyesnek tartott s nekik kedvező értelmezését tegyék meg azok általánosan érvényes definíciójává; vagy az uralmon lévők legitimitását vitató eretnek újítók szimbolikus forradalma; vagy a megszerzett pozíciójukat védelmezők reakciója, akik az addigi gyakorlatot kísérő magától értetődő vélekedéseket rendszerezik és ortodox tanná nyilvánítják. Noha a külső megfigyelőnek úgy

tűnhet, e stratégiák cinikus számításra alapulnak, s egyetlen mozgatójuk a mezőben szereshető nyereség növelése, valójában ez a legkritikább eset. Az igazi játékosok habitusa oly természetesen illeszkedik a mező struktúráihoz, hogy cselekvésük szándékolt, általuk vélt értelme egészen más lehet, mint annak a mező logikájába illeszkedő, szándékoltalan következménye.

Ez a kétségkívül bonyolult modell nem könnyen kezelhető, nehéz egyszerre figyelembe venni ennyi, ráadásul egymástól kölcsönösen függő változót. A Bourdieu munkacsoportja által alkalmazott korrespondencia-analízis – mint az különösen jól látható az ízlés embereket, embercsoportokat megkülönböztető finom különbségtévesztéseit elemző munkájának³³ táblázataiban – sikeresen megbirkózott a feladattal. Ezzel szemben az általam olvasott vagy konferencián hallott, diadalmas Bourdieu-cáfolatok néhány független és egy függő változó sémáját preparálták ki, s ellenőrizték a saját kutatásukban.

A mezők autonómiája valóban öntörvényűséget, s nem pusztán függetlenséget jelent (mely utóbbi sosem teljes): kialakítják saját, a résztvevőkre kötelező törvényeiket, eljárásrendjüket, intézményeiket, a teljesítmények értékelésének mércéit, a jutalmazás és büntetés formáit, az újonnan belépők rekrutációjának, képzésének, szelekciójának a mechanizmusait. A jelenségek társadalmi magyarázatára vállalkozó szociológus számára ez az öntörvényűség azt jelenti, hogy a mezőben megfigyelt változásokat nem tulajdoníthatja közvetlenül gazdasági vagy politikai események hatásának. A mezőn kívüli tényezők – a mező autonómiafokától függő mértékben – átmenetileg módosíthatják a mezőn belül az egyes csoportok vagy intézmények közti erőviszonyokat, de a benne folyó tevékenységre csak akkor hatnak, ha a reflexió közegeben lefordítódnak az adott mezőben használatos nyelv terminusaiba. Ez a nyelv az adott mező szimbolikus univerzuma, melynek határai egyben a létező vagy elgondolható dolgok tartományát is kijelölik. Ebből következik, hogy egy egyszerű őrsváltás, elnyomottak és elnyomók, újoncok és öregek helycseréje érintetlenül hagyja a hatalmi struktúrákat és a szimbolikus univerzumot. Valódi forradalmi változás csak akkor következik be, ha a struktúrák átalakítása nyelv-újítással párosul. A játékszabályokat, az uralmat legitimáló elveket el nem ismerő karizmatikus vallási vagy művészeti újító kitágítja az elgondolható dolgok univerzumát, amikor nyelvet teremt az addig csak formátlanul gomolygó, mert megfogalmazhatatlan vágyaknak, ellenérzéseknek és indulatoknak. S megfordítva: a karizmatikus forradalom eredményei akkor őrződnek meg, ha új intézményekben rögzülve ellen tudnak állni a tradíció, a rutin, a banalitás mindent magába olvasztó hatalmának.³⁴

A TUDOMÁNY SZOCIOLÓGIÁJA

Noha a mezőelmélet meghatároz bizonyos, minden viszonylag autonóm tevékenységi területen megfi-

gyelhető általános összefüggéseket, az egyes mezők kialakulása különböző történeti feltételek teljesüléséhez kötődik, és eltérő sajátosságokat is mutatnak.

A tudományos mezőről írott első, 1975-ös tanulmányában Bourdieu a mezők tipológiájának két fő dimenzióját említi: az első a mezőspecifikus tőke megoszlása, amelynek egyik szélső értéke a kizárólagos monopolhelyzet, a másik az egyenlő erőforrásokkal rendelkezők tökéletes versenye; a második dimenzió a játékosok közös és vitán felüli meggyőződése a mezőben kisajátítható javak és a játékban megszereshető nyereség értékéről, illetve egyetértésük a mező határainak megvonásában. Ez a reflektálatlan háttér-egyetértés, mely egyáltalán lehetővé teszi a játékszabályok kialakítását, az a magától értetődő, igazolásra sem szoruló hivatalos igazság, amelyre hivatkozva legitimitás nyerhető vagy vitatható, s amelyhez képest az ellentétek és nézetkülönbségek megfogalmazhatók. Megőrzése ezért minden résztvevő közös érdeke. Ebben a vonatkozásban a mezők a szerint különböznek egymástól, hogy milyen mértékű társadalmi-kulturális önkényesség jellemzi a mezőt megalapozó közös meggyőződést.

A teljesen autonóm tudományos mező mindkét dimenzióban a vallás, illetve a művészet ellenpólusa: egyrészt minél nagyobb a tudományos mezőbe való belépés költsége (a tudomány műveléséhez szükséges felhalmozott ismeretek elsajátításába befektetett munka), annál inkább közel egyenlő eséllyel versengenek a játékosok a megszereshető nyereségekért

33 ■ *La distinction. Critique sociale du jugement.* Minuit, Paris, 1979.

34 ■ Vö. Max Weber vonatkozó fejtegetéseivel: *Gazdaság és társadalom.* 1. köt., 3. fej. 4. szakasz: Karizmatikus uralom; ill. 2/3. köt., 5. szakasz: A karizmatikus uralom és a karizmatikus uralom átalakulása. KJK, Bp., 1987, ill. 1996, különösen 215–216. old. Erdélyi Ágnes fordítása.

35 ■ Pierre Bourdieu: The specificity of the scientific field, 34. old.

36 ■ *Uo.* 35. old.

37 ■ *Uo.* 32. old.

38 ■ Fehér Márta kifejezése a *JANUS* tematikus tudásszociológiai számába (l. 3., 1986. ősz) írott, A tudásszociológia mint tudományelmélet c. tanulmányában (46. old.), újranyomva in: Békés-Fehér (szerk.): *i. m.* 309–328. old.

39 ■ Michael J. Mulkey: *The Social Process of Innovation.* Macmillan, London, 1972.

40 ■ Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Gondolat, Bp., 1984. 57. old.

41 ■ *Uo.* 46. old.

42 ■ *Uo.* 275–276. old.

43 ■ David Bloor: *Knowledge and Social Imagery.* Routledge Direct Editions, London, 1976.

44 ■ David Bloor: Wittgenstein és Mannheim a matematika szociológiájáról. In: Békés-Fehér (szerk.): *i. m.* 161–183. old. A kötet az eredeti megjelenés helyét és idejét – *Studies in the History and Philosophy of Science*, 4 (1973), 2. szám, 173–191. old. – nem tünteti fel, csak Szócs László csikorgó magyar fordításának első megjelenését (*Filozófiai Szemle*, 1995. 1–2. szám). Gondolnánk szerkesztéssel kiszűrhetők lettek volna az olyan fordulatok, mint: „A tudásszociológia célja magyarázatot adni arra, hogy az emberi vélekedések miképp következnek a rajtuk működő hatások nyomán.” (162. old.); „A tudás okai, azé a tényé, hogy valaki érzékel bizonyos igazságokat, azok az okok, amelyek olyan helyzetbe juttatták őket, hogy az intuitív kapcsolat megfelelő formáját érzékeljék.” (166. old.); „Ehhez a hagyományhoz tartozni egyben kedvező irányulást jelent a szociológiai magyarázat erős programjának mélyreható kauzalitása felé.” (173. old.)

(szakmai elismerésért és tekintélyért); másrészt mivel ebben a mezőben a teljesítmény elismeréséhez szükséges kompetenciával csak a versenytársak rendelkeznek, ezt az elismerést úgy kell kicsikarni belőlük, hiszen elemi érdekük a többiek állításainak szigorú ellenőrzése és kritikája, kétségbe vonása, sőt ha lehetséges, a cáfolata. A kíméletlen verseny vezet el a társadalmi önkényesség (a nem tisztán szaktudományos érvek) egyre következetesebb kiiktatásához. Mindezen megfontolások alapján a tanulmány fő tézise az, hogy a modern, autonóm (természet) tudományos kutatás megkülönböztető sajátossága, hogy – egymással ütköző személyes érdeküket követő – művelői az objektíve igaz (a versenytársak kritikáját kiálló, egyetértésüket kikényszerítő) állítások, nem pedig az érdekeiknek megfelelő igazságok létrehozásában érdekeltek. Ily módon „a tudományos módszer a mező működését szabályozó mechanizmusok egyikévé válik, s ezáltal egy immanens társadalmi törvény magasabb rendű objektivitására tesz szert; olyan eszközzé lesz, amely a használóit nemcsak ellenőrzi, de diszpozícióikba beépülve, uralja is.”³⁵ Vagyis nem a tudományos közösség erkölcsi normáinak belátása és követése biztosítja a tudomány objektivitását, „az ész egyetemes normáinak szükségszerű érvényesítését”,³⁶ hanem „a mező inherens logikája – s azon belül is főleg az uralmon lévők és az újonnan belépők egymással folytatott küzdelme a belőle fakadó kölcsönös ellen-örzéssel”. A mező működésének eredője az egyéni „célok szisztematikus eltérése”, aminek köszönhetően „az egyéni tudományos érdek követése folytonosan a tudomány haladásának kedvez”.³⁷

Írja mindezt Bourdieu 1975-ben, amikor az angolszász tudományfilozófiában és -történetben épp csak elkezdődött „a kuhni fordulat következményeinek”³⁸ egyre radikálisabb kibontása, bár már ebben az évben napvilágot látott Paul Feyerabend könyve, *A módszer ellen*, mely épp a ráció univerzális elveinek létezését vonta kétségbe, s a maguk alkalmazási összefüggésében megfelelőnek bizonyuló alternatív racionalitások elismerése mellett érvelt. A szociológusokat sem hagyta hidegen a tudományos forradalmak elmélete. Michael Mulkay *A tudományos forradalmak szerkezete* kuhni téziseit a mertoni tudományszociológiába oltva kiváló – később általa is csak részben hasznosított – új kiindulópontot teremtett a szociológiai kutatás számára az újítás társadalmi folyamatáról írott könyvében.³⁹ Bourdieu viszont úgy építette be Kuhn alapvető felismeréseit a tudományos mező elméletébe, hogy vitatta vagy jelentősen korlátozta annak elméleti általánosításait.

Kuhn megkülönböztetett az *érett* tudományok történetében normál és forradalmi szakaszokat, s azt állította, hogy az elfogadott paradigma fényében folytatott kutatás három területet ölel fel: „a lényeges tény meghatározását, a tények összehangolását az elmélettel és az elmélet teljes kifejtését”.⁴⁰ Ez a fajta, a paradigma által lehetővé tett és korlátozott tudományos tevékenység olyan problémákat vizsgál, amelyek

megoldhatók, mint a rejtvények (*puzzle-solving*). Ha viszont „a paradigma már nem működik hatékonyan [...], megváltozik a tudósok viselkedése és kutatási problémáik természete is.”⁴¹ Míg az alternatív paradigmát felvázoló tudományos forradalmak magyarázatában Kuhn teret ad a tudományon kívüli tényezők szerepének, a normáltudományos fejlődést szigorúan internalista módon magyarázza, az új paradigmára való áttérést pedig egyfajta megtérésként, avagy percepció váltásként értelmezi. Ezzel szemben Bourdieu azt hangsúlyozza, hogy a tudósok magatartását, azt, hogy milyen problémák vizsgálatába mennyi fáradságot fektetnek, a normáltudományos fejlődésben is befektetések hasznának tudatos vagy tudattalan anticipálása határozza meg. Ha például valamely kutatási területen különösen éles a verseny, ami az átlagos profitráta csökkenéséhez vezet, akkor a tudósok egy jelentős csoportja más területre vándorol, például az interdiszciplináris kutatások területére, ahol különösen jól, innovatív értékkel hasznosítható korábban felhalmozott tudományos tapasztalatuk.

Bourdieu legfontosabb ellenvetése azonban a tudományos forradalmak értelmezésével kapcsolatos. Kuhn a mű 1969-es utószavában beszámolt arról, hogy a „nem kumulatív törések” jellemzőit más területek, a művészetek, a politikai fejlődés stb. történetének kutatóitól kölcsönözte: „A stílusban, az ízlésben és az intézményrendszerben bekövetkező forradalmi változásokra alapozott periodizáció e kutatók bevett módszerei közé tartozik. Ha hoztam valami újat ebben a vonatkozásban, akkor az elsősorban az volt, hogy ezeket a fogalmakat a természettudományra alkalmaztam, egy olyan területre, amelyről a közfelfogás azt tartotta, hogy másképp fejlődik.”⁴² Bourdieu ezen a ponton a közfelfogásnak ad igazat, mondván, hogy Kuhn nem számol a tudomány autonómiája kialakulásának folyamatával. A kopernikuszi forradalom, mely még egy – Polányi Károly értelmében vett – „beágyazott” tudományban zajlott le, amikor a tudományos gondolkodás még ki volt szolgáltatva a vallásifilozófiai és a politikai mező mechanizmusainak, nem tekinthető a tudományos forradalom általános modelljének. A későbbiekben ugyanis létrejött az önálló tudományos mező, amelyben a tudományos módszer és ellenőrzés elvei már a kutatók diszpozícióiba beépülve és a mező sajátos működésmódját kialakítva objektiválódtak. Ennek következtében a mező határozza meg mind a normál, mind a forradalmi tudományos kutatást, s a tudományos forradalmak nem kapcsolódnak a politikai törésvonalakhoz: a normál tudomány hosszú periódusait megszakító, nem kumulatív törések helyébe a permanens forradalom állapota lép.

BOURDIEU ÉS AZ ÚJ TUDOMÁNYSZOCIOLÓGIA

A fent ismertetett tanulmány nem keltett különösebb visszhangot a tudományos megismerés szociológiájával foglalkozók körében. David Bloor 1976-ban adta ki első könyvét⁴³ azután, hogy 1973-ban meghirdette

„a tudásszociológia erős programját”⁴⁴ Noha Bourdieu kritikusan feldolgozta az – elsősorban Merton és Joseph Ben-David nevével fémjelzett – amerikai tudományszociológiát, illetve Kuhnnek *A tudományos forradalmak szerkezete* című művét (hozzáfűzve persze azt is, hogy „e könyv téziseiben nincs sok radikálisan új, legalábbis Bachelard olvasói számára”⁴⁵), sőt a szimbolikus forradalom elméletének megfogalmazásában Kuhn koncepciójának szociológiai értelmezését is kifejtette, és a tudomány játékszabályainak Wittgensteinre támaszkodó elméletét fogalmazta meg – tehát látszólag ugyanabban a diskurzusban szólalt meg, mint Bloor, Barnes és kritikusaik, valójában ugyanazokat a szavakat is más-más értelemben, más-más interdiszciplináris keretben használták, ami eleve meghiúsított minden párbeszédet.⁴⁶

Egyetlen, kézenfekvő példa: a reflexivitás követelménye, mely központi jelentőségű Bourdieu tudományszociológiájában és a tudásszociológia erős programjában is a négy programpont egyike. Bloor – elsősorban Mary Douglas ihletésére – antropológus módjára igyekszik megragadni a nyugati tudományos gondolkodást és gyakorlatot vezérlő világnézetet, miközben tisztában van azzal, hogy ez a gondolkodásmód egyben a sajátja is. Lévéen a tudomány „a mi megismerési formánk”,⁴⁷ nem adódik számunkra olyan külső nézőpont, amelyből megfigyelhetnénk és megkonstruálhatnánk a nyugati „benszülöttek” kozmológiáját; belülről való szociológiai kritikája viszont folytonos következetlenségbe és önfelzárkózó nihilizmusba torkollana. Bloor ezért úgy dönt, hogy belebújik „a benszülött nyugati tudós” szerepébe (az eljárást módszertani relativizmusnak nevezi), és kételkedés nélkül azt tekinti tudományos módszernek, „amit jelenleg konvencionális követelményként a társadalmi környezet mindenféle tudománynak előír”.⁴⁸ A mai követelményekhez igazodó tudomány vizsgálódása tárgyát „tisztán természeti jelenségnek” fogja fel, „erkölcsileg üresnek és semlegesnek tekintti”, az adatokban fellelt szabályszerűségeket, általános elveket vagy folyamatokat pedig természeti okokra hivatkozó elméletek keretében magyarázza. Összegezve: ez a megismerési forma „okági, elméleti, értéksemleges, gyakran redukcionista, bizonyos mértékig empirista s végső soron ugyanúgy materialista, mint a józan ész”; „ismeretelméleti derűlátását”, „öntudatlan naturalizmusát” a tudomány hatalmába és haladásába vetett hite táplálja.⁴⁹ A Bloor által megszemélyesített nyugati tudásszociológus tehát a nyugati tudósok eljárásait utánozza, ennél fogva minden kijelentés, amit a tudományról tesz, szükségképp saját pozíciójára is reflektál. Ám azon a felháborodáson sincs mit csodálkozni, ami Bloor első könyvét fogadta: senki sem óhajtott a maga képmására ismerni a felé fordított (görbe) tükörben.

Bloor választott stratégiájának kiindulópontja az a felismerés, hogy nem létezik olyan archimédeszi pont, amelyből saját tudományunkat objektív vizsgálattá tárgyává tehetnénk. Bourdieu viszont azzal érvel,

hogy a nézőpontok összességének és kölcsönviszonyainak – vagyis a tudományos mezőnek – a konstrukciója pontosan ezt az objektivitást teszi lehetővé. Ugyanakkor tisztában van azzal, milyen hatalmi érdek mozgatja a szociológusoknak a tudomány iránt felpezsdült érdeklődését: a tudományok rangsorának végén kullogó szociológiát a magasra becsült természettudományok leleplező elemzése azzal kecsegteti, hogy ha sikerül az ismeretelmélet vagy a tudásszociológia nevében a maga tudománydefinícióját a természettudományra rákényszeríteni, akkor egyben maga határozhatja meg a saját tudományos gyakorlata értékelésének társadalmilag érvényesként elfogadott (és számára legkedvezőbb) elveit is.⁵⁰ A reflexivitás megköveteli, hogy a társadalomtudományos mezőt megkonstruálva adjunk objektív leírást a szociológiának eme sajátos stratégiájáról. Csakhogy a társadalomtudományos „mező” aligha nevezhető mezőnek, hiszen nem autonóm, noha – legalábbis „a hivatalos szociológia (amelynek legújabb gyönyörűsége hajtása a politológia)”⁵¹ – többnyire a függetlenség álcáját ölti, a maga objektivitását és értékmentességét hangsúlyozza, abban bízva, hogy ezzel elfedheti tényleges alárendelődését a politikai hatalom birtokosainak. Míg ugyanis az uralkodó osztály a természettudományok autonómiáját nem korlátozza, sőt a várható gazdasági és technológiai hasznosítás fejében biztosítja függetlenségüket a társadalmi világ törvényeitől, addig „nincs oka bármit is várni a társadalomtudományoktól, hacsak azt nem, hogy legjobb esetben hozzájárulnak a fennálló rend legitímálásához, erősíthetik az uralom szimbolikus fegyverzetét”.⁵² Ha a szociológia elkerülhetetlenül állást foglal a politikai küzdelmekben, amikor „feltárja a fennálló rend fenn tartását biztosító társadalmi mechanizmusokat, amelyek logikájuk vagy hatásaik fel nem ismerésének köszönhetik tisztán szimbolikus hatékonyságukat”, akkor tudásszociológiai önreflexiójának kérdése a következő, paradox formában fogalmazható meg: „melyek a társadalmi kényszerek és igények alól mentesített tudomány kialakulásának a feltételei arra a tudományra nézve, amelynél a tudományos racionalitásban való előrehaladás nem jelent egyben a politikai semlegességben való előrehaladást is?”⁵³

Bourdieu a mezőelméletre hivatkozva ad választ a maga feltette kérdésre. Ha igaz, hogy a természettudományokban minden állásfoglalás egyszerre tudományos és politikai abban az értelemben, hogy a tu-

45 ■ Pierre Bourdieu: *The specificity*, 46. old., 53. jegyz.

46 ■ Az angolszász főáramon kívüli diskurzust sajnos a magyar tudományfilozófiai vagy -szociológiai tanulmánygyűjtemények (l. 16. jegyz.) is figyelmen kívül hagyják.

47 ■ David Bloor: *Knowledge and Social Imagery*. 144. old.

48 ■ Uo. 39. old.

49 ■ Uo. 141., 72. és 144. old.

50 ■ Pierre Bourdieu: *The specificity*, 24. old.

51 ■ Uo. 39. old.

52 ■ Uo. 36. old.

53 ■ Uo.

54 ■ Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái*. Atlantisz, Bp., 1995. 76. old.

domány tárgyára vonatkozó kijelentés egyben egy pozícióra bejelentett igény is a vetélytársakkal szemben, akkor ugyanígy túldeterminált a tudásszociológusok gyakorlata is, vagyis a tudományról adott leírásaikban egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul fejlődnek ki ideológiai stratégiák és (a társadalomtudományi erőter különböző pozícióinak megfeleltethető) ismeretelméleti álláspontok. Könnyű másokat leleplezni, a versenytársakat hitelteleníteni; tudományosság azonban csak akkor válhat a tudomány szociológiája, ha a stratégiák teljes rendszerét és annak a játéknak az egészét rekonstruálja, amelyben maga is a játékosok egyike.

A reflexivitás problémájával persze Mannheim óta minden tudásszociológusnak szembe kell néznie, hogy elébe menjen a „Mannheim-paradoxonként” emlegetett vádnak: hogyan volnának lehetségesek általános érvényű kijelentések az általános érvényesség igényével tett kijelentések társadalmilag szükségszerű részlegességéről? A válaszok ugyancsak legalább Mannheim óta részlegesek, és előbb-utóbb visszakanyarodnak az általa vázolt neokantiánus megoldáshoz, amely határozottan tagadta a geneziszből (a felfedezés vagy a kijelentés társadalmi, történeti feltételeiből) az érvényességre (az állítások igazolására) való következtetés létjogosultságát. („Hogy valami miként keletkezett, mi a funkcionálitása más összefüggésekben, az az immanens érvényességjelleg nem érinti. Ez egyben azt jelenti, hogy soha nem lehet felépíteni szociológiai ismeretkritikát, vagy ahogyan újabban megfogalmazták, az *emberi ész szociológiai kritikáját*.”⁵⁴) Ez történik Bourdieu-vel is, aki *A tudomány tudományában* végül is kijelenti: „Magától értetődő, legalábbis szerintem, hogy a tudományos stratégiák társadalmi tényezőkkel való részleges megmagyarázhatósága semmit sem von le a tudományos eredmények tudományos érvényességéből.” (66. old.)

ELŐADÁSOK A TUDOMÁNYRÓL

Az előzmények ismeretében érthető, de kevéssé megnyerő és cseppet sem informatív az a lekicsinylő beszámoló, amit Bourdieu az új tudányszociológiáról ad *A tudomány tudományában*. Egy „társadalmilag ma uralkodó” áramlatról szól, amely valójában egy terméketlen tudományos öszvér-régiót képvisel, „ahol minden szociológus filozófus és minden filozófus szociológus”. Az empirikus kutatás ritka, a szerzők főleg elméleti vitákat folytatnak egymással, de igen alacsony követelményeket támasztanak az érvelés szigorja tekintetében (19–21. old.). Velük kapcsolatban még a durva *ad hominem* érveléstől sem riad vissza: „az új tudányszociológia egyes pártfogói [...] csak a sikerről alkotott elképzelésüket próbálják saját elképzeléseik sikerének szolgálatába állítani, és csupán a tudósokról alkotott képük szellemében cselekszenek, amit saját képükre formáltak [...] Amikor a tudományos világról szőtt felfogásukat átültetik a gyakorlatba, olyan hálózatokat próbálnak létrehozni,

amelyekben biztosítják saját fontosságuk elismerését: és mivel a társadalmi igazság az erőpróba végén vár, erős pozícióban kell lenni a folyóiratokban, a könyvkiadóknál stb. ahhoz, hogy társadalmilag győzedelmeskedjenek a riválisok fölött.” (108–109. old.)

A számos hasonló eszmefuttatás olvastán csak egyet lehet érteni Bourdieu-vel, amikor azt mondja, hogy a tudomány szociológiájáról 1975-ben írott tanulmánya „már tartalmazta a lényegét, csak kihagyásokkal” (68.

old.). Az előadások második része több ponton árnyalja, újabb elemek bevonásával gazdagítja a tudományos mező elméletet – de félt, hogy csak azok számára érthetően, akik már tudnak bourdieu-ül.

A magyar fordítás készítői és szöveggondozója sem ismerik Bourdieu nyelvét, pedig biztonsággal támaszkodhattak volna Ádám Péter és Léderer Pál kitűnő fordításaira, amelyek nyomán Bourdieu terminusai meghonosodtak a magyar szaknyelvben. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy a fordítók titkon meg voltak győződve arról, hogy a szöveg jórészt eleve értelmetlen, tehát magyarra is csak így ültethető át. Meg sem próbálták értelmezni. Nem akadtak fenn azon, ha egy szó szerint lefordított mondat magyarul tökéletes képtelenség lett (egy példa a 73. oldalról: „Az ékkel együtt jár a bezártság, ami létrehozza a cenzúrát.”), mint ahogy azt sem mérlegelték, hogy a többjelentésű szavak közül mikor melyik illik a mondatba. Így azután Bourdieu szerint léteznének „a *műfaj*, a társadalmi eredet és (az iskolai képzésen keresztül) bizony a nemzeti hovatartozás eltérései alapján is megkülönböztethető” társadalmi gyakorlatok, holott az adott helyen (64. old.) a szerző a *nem*, a társadalmi származás és a nemzeti hovatartozás változóinak függvényében differenciálódott gyakorlatokról beszél (*pratiques différenciées selon des variables de genre, d'origine sociale, sans doute de nation*); továbbá azt állítaná, hogy a tulajdon „logikai tulajdonként is

felfogható” (89. old.), holott valójában azt mondja, hogy bizonyos tulajdonságok logikai tulajdonságoknak, a tagolást és az osztályozást lehetővé tevő megkülönböztető jegyeknek is tekinthetők (*c'est dire que les propriétés, que peuvent être traitées comme de propriétés logiques, des traits distinctifs, permettant de diviser et de classer*). Ezután már nem meglepő, ha a tudományos tényt „replikálni” (36. old.) lehet (valójában reprodukálni – *répliquer*), vagy hogy minden cselekvőnek „saját idiotikus nézete van a világról” (162. old.) – valójában egyedi képe (*sa vision idiote*). Előfordulnak persze egyszerű félrefordítások is, amikor a westernhősből (*héros de western*) „nyugati hős” lesz (49. old.), a fiatalabb egyetemi oktatókból (*younger faculty members*) hallgatók, a gyakorlati sémák rendszereiből (*systèmes de schémas pratiques*) „tervszisztémák” (61. old.), az ágensok összességéből (*l'ensemble des agents*) „az ágensok egésze” (53. old.), a mindenrel szembe fordulóbból (*anti-tout*) „egész-ellenes” (144. old.), a művek terjesztéséből (*circulation*) „a művek körforgása” (86. old.), a gazdaságból, a gazdasági mezőből (*l'économie*) közgazdaságtan (53. és 56. old.), a történetből történelem és megfordítva (54. old.), a kanti vizsgálódás historizálásának folyamatából (*processus d'historicisation de l'interrogation kantienne*) „a kanti vizsgálódás historizáló folyamata” (113. old.), a kollektív tőkéhez kötődő autonómiából (*l'autonomie liée au capital collectif*) „a kollektív tőke autonómiája” (65. old.), a belépési költségből vagy jogcímből (*droit d'entrée*) „belépési adó”, a mező hatalmának alárendelődőkből (*ceux qui le subissent*) „alattvalók” (53. és 81. old.), a felismerés és elismerés aktusaiból „felismerési és tudásaktusok” (82. old.). A legtöbb bajt mégis egy Bourdieu által nagyon gyakran használt, terminusértékű s ezért a korábbi fordításokban nem is magyarított melléknév okozta: az „inkorporált” (*incorporé*), amely mindig arra utal, hogy valamely külső adottságot vagy megszerzett ismeretet, tapasztalatot az egyén asszimilál, gyakran nem is tudatosan a saját teste, viselkedése, cselekvési beállítódásai, egyszóval egész habitusa részévé tesz. Magyar megfelelője a fordításban hol „elsajátított” („diszpozíciók formájában elsajátított történet” a diszpozíciókban inkorporált történelem helyett, 54. old.; „cenzúraként működő elsajátított tudományág”, 95. old.), hol „megtestesült” (a tudományos habitus „megvalósult, megtestesült elmélet”, 61. old.), „emberi alakot öltött” („a tudós emberi alakot öltött tudományos mező”, 63. old.), sőt egy helyütt „összeszedett” (a szak-értelem „összeszedett tudományos tőke”, 75. old.), de mindenképp bizarr fordulatokat eredményez. Bruno Latour tudatos neologizmussal hozta létre az aktáns (*actant*) szót, így is szerepel műve magyar fordításában, itt azonban – felfoghatatlan, milyen meg gondolásból – „actor” (47–48. old.) lett belőle.

RÉSZTVEVŐ TÁRGYIASÍTÁS

A tudományosnak nevezhető szociológiai megismerés objektivitását a tudományos mező szavatolhatja, amennyiben autonóm mechanizmusai szublimálják és eltérítik a mezőben illegitim egyéni ambíciókat vagy politikai szándékokat. Ehhez azonban meg kell teremteni a mező autonómiáját, a kívülről érkező pressziókat elhárító mechanizmusát. Bourdieu ennek érdekében analízisbe, méghozzá szocioanalízisbe küld minden társadalomkutatót, hogy a reflexivitás – önnön tevékenységük tudományos elemzés és kritika tárgyává tétele – beépülhessen tudósi habitusukba és kutatási gyakorlatukba. „A jelenben is fennmaradó és a habitusban is megnyilvánuló múlthoz fűződő viszonyt szocioanalízisnek kell alávetni. A szocioanalízis által kedvelt felszabadító anamnézis segítségével lehetővé válik a tudományos stratégiák cinizmus nélküli racionalizálása. A szocioanalízis abban segít, hogy a játékok megértsük, ne pedig uralkuj vagy áldozatául essünk.” (159. old.) A szocioanalízis három szinten tárja fel a szociológus illúzióit, gondolkodásának öntudatlan vagy tudattalan meghatározóit: a társadalmi térben, a társadalomtudományi mezőben és a kiváltságos tudósi életmódhoz kapcsolódó önámításban. *A tudomány tudományának* utolsó fejezete Bourdieu önanalízise, mindenkori pozícióinak és gyakorlati stratégiáinak elemzése, saját hasadt tudományos habitusának, „intellektuálisan kiművelt anti-intellektualizmusának” az élettrajzi magyarázata. Egy félmondattal utal az utolsó évek politikai tevékenységére is: „Tudósként nem tudok állást foglalni a társadalmi világnak az igazságért folytatott harcaival kapcsolatban, ha nem tudom, hogy ezt teszem, ha nem tudom, hogy az egyetlen igazság az, hogy az igazság a küzdelmek tétje mind a tudományos közegben (a szociológiai mezőben), mind pedig a társadalmi térben, amelyet ez a tudományos közeg tárgyának tekint.” (162. old.)

Bourdieu jól tudta, hogy „minden szociológus jó szociológusa a riválisainak”.⁵⁵ Minthogy azonban a legjobb szociológusnak mégiscsak önmagát tartotta, úgy döntött, nem hagyja e munkát másra, életműve tudásszociológiai elemzését is maga végzi el. □

